
І.В. Сало

Становлення економіки України

(Від Київської Русі до 1917 року)

Монографія

Суми
Університетська книга
2014

УДК 330.341(477)

ББК 65

С 16

Рекомендовано вченою радою Державного вищого навчального закладу «Українська академія банківської справи Національного банку України». Протокол № 2 від 02.10.2014 р.

Рецензенти:

Азаренкова Г.М., доктор економічних наук, професор, заступник директора з наукової роботи Харківського інституту банківської справи УАБС НБУ;

Чупис В.А., доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри фінансів і кредиту Сумського національного аграрного університету;

Журавка Ф.О., доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри обліку і аудиту УАБС НБУ

Сало І. В.

С 16 Становлення економіки України. (Від Київської Русі до 1917 року) : монографія / І. В. Сало. – Суми : Університетська книга, 2014. – 300 с.

У монографії досліджуються процеси становлення та економічного розвитку української держави.

З'ясовано закономірності виникнення, розвитку та організаційно-економічні засади формування економіки України, висвітлюються проблеми створення та удосконалення важелів реалізації економічної політики держави від часів Київської Русі до 1917 року.

Для викладачів, науковців і практиків, аспірантів, студентів вищих навчальних закладів.

УДК 330.341(477)

ББК 65

© Сало І.В., 2014

© ТОВ «ВТД “Університетська книга”», 2014

З М І С Т

Вступ 5

Розділ 1. Піднесення, розподіл і підкорення України 8

1.1. Київська Русь і боротьба українського народу за державність 8

1.2. Запорозька Січ – козацька держава 14

1.3. Гетьманщина – автономна козацька держава 23

1.4. Виникнення, розвиток і ліквідація автономії
Слобідської України 38

Розділ 2. Формування економіки України у складі

Російської імперії 50

2.1. Економічний розвиток України у дореформений період 50

2.2. Пореформений період економічного розвитку 66

2.3. Реформаторська діяльність М.М. Сперанського 88

2.4. Фінансовий розвиток у передреформений період 98

2.5. Реформування промисловості і сільського господарства
у період 1900–1917 рр. 112

Розділ 3. Фінансовий розвиток Російської імперії

з початку ХІХ до початку ХХ століття 118

3.1. Фінансовий розвиток у дореформений період 118

3.2. Фінансовий розвиток у пореформений період 127

3.3. Фінансова політика у роки Першої світової війни
1914–1917 рр. 135

3.4. Виникнення і функціонування біржової торгівлі 141

Розділ 4. Грошово-кредитна система Російської імперії

до початку ХХ століття 148

4.1. Виникнення грошей і грошові системи 148

4.2. Поняття і суть кредиту 169

4.3. Банки у дореформений період 174

Розділ 5. Розвиток банківської системи у пореформений період ..	190
5.1. Державний банк і розвиток банківської системи у пореформений період	190
5.2. Банки органів місцевого самоврядування	209
5.3. Банкірські будинки на теренах України	212
Розділ 6. Розвиток податкової політики	219
6.1. Формування податкової політики	219
6.2. Формування органів стягнення податків і надходження доходів держави	240
6.3. Вплив податкової політики на формування бюджету	246
Розділ 7. Формування і виконання державного бюджету	251
7.1. Бюджет – показник розвитку фінансів держави	251
7.2. Бюджет у дореформений період	258
7.3. Бюджетна реформа 1862 року	261
Розділ 8. Державний бюджет у пореформений період	269
8.1. Особливості формування Державного бюджету	269
8.2. Державний бюджет кінця ХІХ – початку ХХ століття	281
8.3. Бюджети органів місцевого самоврядування у пореформений період	286
Висновки	294
Список літератури	297

ВСТУП

Розвиток будь-якої економіки держави неможливо дослідити без глибокого вивчення її історії, тобто необхідно відповісти на питання: чи може досягнути прогресу держава, яка загубила пам'ять про своє минуле?

Відповідаючи на це питання, у монографічному дослідженні висвітлено коротку історію виникнення української державності, становлення і розвитку економіки у період від Київської Русі до 1917 року.

Україна не завжди була у складі колоній Російської імперії. Її витoki починаються з Київської Русі, великого Галицько-Волинського князівства, Запорозької Січі, Гетьманщини та Слобожанщини.

Переяславська Рада 1654 р. започаткувала підкорення України імперською Росією. Волелюбний український народ був позбавлений волі і закріпачений, тому і дослідження розвитку економіки проводилось на основі літературних і наукових джерел Росії і України.

Росія, як імперська держава, диктувала правила поведінки всім підкореним народам, чітко використовуючи економічні важелі впливу, якими були і є податки, бюджет, кредит тощо.

Запропоноване дослідження присвячено висвітленню питань становлення економіки України, тобто формування фінансів, грошово-кредитної і податкової політики, бюджету і банківської системи. Звісно, цьому передувало введення на Україні своєї національної валюти – гривні князів Київської Русі і розвитку грошової системи, яка поєднувала у собі вагову та лічильну одиницю.

Досліджуючи розвиток грошової системи України, можна з певністю стверджувати, що вона відображала виробничі відносини кожного періоду розвитку суспільства. Наприклад, розвиток товарного виробництва започаткував виробництво паперових грошей. Дійсно, розвиток виробництва призвів до того, що обіг грошей з благородних металів був надто дорогим і фактично неможливим.

Викликається це, з одного боку, стиранням золотих та срібних монет, а з іншого – псуванням монет. Головним же чинником випуску паперових грошей в обіг була необхідність покриття дефіциту державного бюджету. Держава, як правило, вдається до емісії грошей для покриття витрат у часи загострення економічного становища.

Із самого початку зародження фінансів і кредиту вони чітко реагують на всі негативні процеси в економіці. Тому, аналізуючи стан розвитку економіки, можна визначитись з її ефективністю, виходячи з розвитку фінансово-кредитної системи держави.

Фінанси держави, являючи собою сукупність економічних відносин в процесі створення і використання грошових коштів, віддзеркалюють дієвість фінансових важелів – бюджету, податків, капіталу і т.п. Як і фінанси держави, кредит теж являє собою економічні відносини, які, на відміну від фінансів держави виникають між юридичними особами, підприємцями і банками при передачі в тимчасове користування грошей на умові повернення і погашення відсотків за їх користування. Тобто як у першому, так і другому випадку ми маємо економічні відносини. Тому для дослідження фінансів і кредиту необхідно розглянути їх на певних відрізках часу – лагах. Ці лаги можуть охоплювати великі часові відрізки – періоди. Наприклад, дореформений – до 1862 року, післяреформений – до 1917 року і т.д. Дослідженню розвитку економіки, а відповідно становлення фінансово-кредитної системи України в імперський період і присвячена монографія. Тим більше, що дослідження цих питань не знайшло достатнього відображення в економічній літературі. Адаже безперервне розширення знань

про минуле, виявлення невідомих фактів і їх дослідження та доведення до широкого загалу є необхідною умовою розвитку суспільства.

Пам'ятаймо, якщо народ забуває тяжку, навіть трагічну історію становлення і розвитку України то вона, ця історія, нагадає про себе ще страшнішою трагедією.

Піднесення, розподіл і підкорення України

1.1. Київська Русь і боротьба українського народу за державність

Київська Русь поклала початок державності у східних слов'ян, об'єднання яких сприяло їх суспільно-економічному, політичному і культурному розвитку.

Розквіт Київської Русі припадає на кінець X – першу половину XI ст. Зміцненню Київської Русі як держави сприяло введення в 988–989 рр. християнства у формі візантійського православ'я, яке замінило язичництво. Київ став резиденцією митрополитів. У 1051 р. була заснована Києво-Печерська лавра. Після смерті Ярослава Мудрого (правив у 1019–1054 рр.) починається процес поступового дроблення.

У цю епоху з'являється трипільна система землеробства. Вирощувалися пшениця, овес, просо, жито, ячмінь та ін. Літописи згадують хліб яровий і озимий. Населення займалося також скотарством, полюванням, рибальством і бджільництвом. Сільське ремесло мало другорядне значення. Раніше усього виділилося виробництво зброї і різних знарядь із заліза, що базувалось на місцевій болотяній руді. Метал отримували сиродутним способом.

Процвітала вотчина. Вотчиною управляв боярин – вогнищанин, що розпоряджався князівськими тіунами. Представники вотчинної адміністрації мали як економічні, так і полі-

тичні функції. У вотчинному господарстві існувало ремесло. З ускладненням вотчинної системи садибна замкненість невільних ремісників починає зникати, виникають зв'язок з ринком і конкуренція з міським ремеслом.

Розвиток ремесла і торгівлі обумовив появу міст. З'явилося більше 60 нових міст, у XII ст. – більше за 200; серед них – Галич, Новгород-Сіверський, Путивль й інші. Зростання міст передусім було пов'язане з розвитком ремесел. Центром міста був торг, де реалізовувалася реміснича продукція. У місті існували різні види ремесел: ковальсько-слюсарне, збройове, обробка кольорових металів (кування і карбування, тиснення і штамповка срібла і золота, філігрань), гончарне, шкіряне, кравецьке та ін. У другій половині X ст. з'являються клейма майстрів. Під впливом Візантії виникає складне виробництво емалей (кінець X ст.). У великих містах існували особливі торгові подвір'я для заїзджих торговців – “гостей”.

Історія торгівлі характеризується посиленням ролі арабських купців, зміцненням зв'язків з Візантією і Хазарією. Київ експортував в Західну Європу і східні країни хутра, віск, мед, льон, полотно, срібні вироби. Ввозилися дорогі тканини (візантійські паволоки, парча, східні шовки), срібло в диргемах, олово, свинець, мідь, прянощі, пахощі, лікарські рослини, фарбувальні речовини, візантійське церковне начиння. Другий період (середина XI–XII ст.) – зміна міжнародного стану (крах арабського Халіфату, напад половців на південноруські землі, перший хрестовий похід 1096–1099 рр. та ін.) і порушення торгових шляхів, які зв'язували багато держав з Київською Руссю. Проникнення іноземних купців у Чорне море, конкуренція генуезців і венеціанців паралізували торгівлю.

Роздроблення Київської Русі, яке почалося в XI ст., мало глибокі економічні причини. Економічні і політичні зв'язки між окремими землями навіть у період розквіту Київської Русі були розвинені слабо. Панувало натуральне господарство, тому торгівля розвивалася недостатньо інтенсивно. У XI–XII ст. сила і могутність місцевих князів та інших феодалів усе більше зростали. Вони володіли численними селами і залежними селянами,

мали власні війська. У XII ст. Київська Русь розпалася на ряд окремих князівств, що з'явилися унаслідок розвитку їх економіки. Виділилися Київське, Чернігівське, Галицьке, Володимиро-Волинське князівства та ін.

У XI–XII ст. на території України продовжували розвиватися ремесла, зростали старі і виникали нові міста. Головну роль серед них, як і раніше, грав Київ. Війська князівств нерідко виступали в спільні походи проти половців (походи 1103, 1111 рр.). Київський князь Володимир Всеволодович Мономах зумів на час припинити процес дроблення.

У другій половині XII – початку XIII ст. йшли безперервні феодальні розбрати й озброєні зіткнення між древньоруськими князями, що полегшувало сусіднім половцям, угорцям, полякам та іншим набіги на їх землі. Однак у лиху годину київські князі об'єднували князівства для спільних походів проти половців (1166, 1169, 80-ті рр. XII ст.).

У 1223 р. війська ряду південноруських князівств виступили проти монголо-татар, що вторглися в прикордонні з Руссю землі, але були розбиті в битві на р. Калка через неузгодженість дій князів. Уже у 1239 р. південноруські землі, як і вся Русь, зазнали нашествия монголо-татар на чолі з ханом Батием. Міста Переяслав і Чернігів були спустошені; у кінці 1240 р. був захоплений і зруйнований Київ. Незважаючи на героїчний опір народу, монголо-татарські війська, продовжуючи наступ, зайняли Галицько-Волинське князівство. Завойовані князівства перетворилися у володіння монголо-татар. Феодальна роздробленість посилювалася. Виникли дрібні удільні князівства – Новгород-Сіверське, Путивльське, Глухівське та інші. У зв'язку з економічним і політичним занепадом Київ перестав бути і церковним центром Русі, хоч його значення в релігійному житті залишалося значним.

На територію України прагнули поширити свою владу великі сусідні держави, що склалися до цього часу, – Литва, Польща, Угорщина. Велике князівство Литовське захопило Чернігово-Сіверщину (у 50-х рр. XIV ст.), Подолію і Київщину (в 60-х рр. XIV ст.), велику частину Волині. Польща оволоділа

Галицькою землею (1349 р., остаточно в 1387 р.) і частиною Західної Волині (1377). У XIV ст. до Молдавського князівства відійшли Північна Буковина, що попала в XVI ст. під владу турок. У південній частині України і в Криму в XV ст. виникло Кримське ханство. Під іноземним володарюванням залишилося і Закарпаття, ще в XI ст. захоплене Угорщиною. У важких умовах іноземного панування українські землі, що знаходилися в декількох державах, зберігали зв'язки з основними землями. Ідея єдності втілена, зокрема, в літописах (Київському і Галицько-Волинському та Іпатіївському). Населення України, що виявилось під владою сусідніх держав, довгий час поділяло історичні долі сусідніх з Україною народів. Знаходячись у лавах польсько-литовського війська, українці героїчно билися проти німецьких рицарів у Грюнвальдській битві 1410 р.; у складі угорських військ боролися проти турецької агресії; разом з росіянами і молдаванами відбивали набіги татар.

У XVI–XVII ст. відбувалася консолідація української народності. Незважаючи на важкі зовнішні і внутрішні політичні умови, економічний розвиток України йшов уперед. У містах збільшувалося число ремісників, зокрема об'єднаних у цехи, розширялася торгівля. Багато які міста України дістали право самоврядування (так зване магдебургське право), але було дуже обмежене державою і магнатами. На Україні в XV–XVI ст. збільшувалося число великих феодальних господарств – так званих фольварків, що виробляли сільськогосподарську продукцію з використанням праці кріпосних селян і значною мірою для зовнішнього ринку. Вони створювалися за рахунок захоплення земель. У результаті зменшувалася площа землеволодіння, зростало число безземельних і малоземельних селян. Це спричиняло переселення в інші місцевості, втечу в південні степи, відмову від виконання феодальних повинностей.

Із середини XV – початку XVI ст. почалися вторгнення турецьких і татарських військ з Кримського ханства в Галичину і Подолію. У 1482 р. сильно постраждав Київ, спустошений військами Менгли-Гирея. У подальші роки вторгнень зазнавали Київщина і Подолія. У визвольній боротьбі українського народу

і захисті України від вторгнення ворожих полчищ брали активну участь українські козаки.

Січ зіграла видатну роль у боротьбі з феодально-кріпосницьким і особливо національним і релігійним пригнобленням, що посилювалося після Люблінської унії 1569 р. на Україні.

Із середини XVI ст. положення України значно погіршилося. За Люблінською унією 1569 р. Литва об'єдналася з Польщею в одну державу – Річ Посполиту, до складу якої увійшли й українські землі – Волинь, Східна Подолія, Київщина, частина Лівобережжя. Найбільші польські магнати почали захоплення земель України. У володіннях окремих сімей магнатів нараховувалися сотні міст і сіл. Переходи селян усе більш обмежувалися, а в 1588 р. за третім Литовським статутом були зовсім припинені. Селяни перетворилися у безправних кріпаків. У важкому положенні знаходилося і населення міст. Все це супроводилося пригніченням. Селянсько-козацький виступ 1591–1593 рр., що охопив Київщину, Подолію, Волинь, очолив гетьман К. Косинський. У 1594 р. спалахнуло повстання на чолі з С. Наливайком. Воно охопило також частину Галичини і Білорусії, але було жорстоко придушене польською владою в 1596 р.

За Брестською унією 1596 р. православна церква на території Речі Посполитої була об'єднана з католицькою в уніатську церкву. Унія була проголошена, незважаючи на протест більшості українського духовенства і усього українського народу. По Україні розповсюдився антиуніатський рух. Велику роль у ньому зіграли українські міста, де виникали культурно-релігійні організації – братства, які засновували школи і друкарні, випускали літературу, спрямовану проти унії і католицизму.

Після поразки селянсько-козацьких повстань кінця XVI ст. на Україні значно посилювався феодально-кріпосницький гніт. Селянське повстання, яке спалахнуло у 1606 р., очолене І.І. Болотниковим (народився в Путивлі, нині Сумської області), почалося на території Чернігово-Сіверщини. Українські козаки, селяни і міська біднота взяли в цій війні активну

участь. У першій половині XVII ст. український народ продовжував боротьбу проти турецьких і татарських загарбників. Козаки робили походи на Варну, Кілію, Ізмаїл, Трапезунд, Синоп, Стамбул. У 1616 р. козаки взяли Кафу, у 1621 р. зіграли важливу роль у перемозі військ Речі Посполитої над турками під Хотиним, у 1637–1642 рр. запорожці допомагали донським козакам обороняти Азов.

Не дивлячись на це, польсько-католицьке населення користувалося різними пільгами в промислах, торгівлі і т.д., а українці обмежувалися у правах. У боротьбі України за незалежність важливе місце належить селянсько-козацьким повстанням кінця XVI ст., у яких нарівні з селянами і біднотою брали участь запорізькі козаки. Реєстрове козацьке військо було не тільки притулком для пригноблених, але й плацдармом для народних виступів. Повстання в Січі в січні 1648 р. проти панування Речі Посполитої на Україні поклало початок визвольній війні українського народу під керівництвом Б. Хмельницького. Після воз'єднання України з Росією в 1654 р. на Січі були поширені ті привілеї, якими користувалися інші козацькі війська в Росії (самоврядування і надання притулку селянам-утікачам). Запорозьке козацтво продовжувало грати роль заслону на південних кордонах; водночас воно брало участь у боротьбі народних мас України проти зростаючого феодально-кріпосницького пригноблення.

На цей же період припадає активне заселення степового краю і створення Слобідської України.

Слобідська Україна – історична область на території сучасної Харківської і частин Донецької, Луганської, Сумської, Воронезької, Белгородської і Курської областей. Заселялася українськими козаками і селянами, що тікали від пригноблення польських магнатів з території України, що знаходилася в складі Речі Посполитої. Селилися слободою. Козаче населення стало називатися слобідськими козаками.

Слобідські козаки – це населення, що проживало на території Слобідської України. Початок слобідським козакам поклали українські козаки, що переселялися сюди. У 1638 р. на

Слобідську Україну перейшло понад 1000 козаків – учасників селянського козацького повстання 1637–1638 рр. на чолі з повстанським гетьманом Я. Острянином. Багато переселенців було в роки Визвольної війни українського народу 1648–54 рр. У 1652 р., наприклад, сюди перейшли разом із сім'ями Чернігівський і Ніжинський полки на чолі з полковником І. Дзиковським. Російський уряд, зацікавлений у колонізації й охороні прикордонних областей від набігів кримських татар, наділяв переселенців землею і надавав їм козачі привілеї. У 50-х рр. XVII ст. з переселенців були сформовані слобідські козачі полки: Острогозький, Охтирський, Сумський, Харківський і Ізюмський, що походили за своїм устроєм на полки Лівобережної України, які пережили таку ж еволюцію. Наступ феодалів на трудове козацтво, який почався з другої половини XVII ст. і який особливо посилювався з середини XVIII ст., супроводився захопленням старшиною козачих земель і закріпаченням їх самих.

1.2. Запорозька Січ – козацька держава

Із середини XV – початку XVI ст. почалося вторгнення турецьких і татарських військ з Кримського ханства в Галичину і Подолію. У 1482 р. сильно постраждав Київ, спустошений монголами. Пізніше вторгнень зазнавали Київщина і Подолія.

У визвольній боротьбі українського народу і захисті України від вторгнення ворожих полчищ головними учасниками і захисниками були українські козаки за активної участі селян.

Окремі козачі промисли (рибальство, полювання, видобуток солі), а також скотарські хутори (зимівники) з'явилися в Запоріжжі ще на кінець XV ст. Постійні напади кримських татар і польсько-литовських феодалів примушували козаків зі зброєю в руках захищати свою свободу і будувати невеликі дерев'яні укріплення – “містечка” або “січі”. Приблизно в 30-х рр. XVI ст. відбулося об'єднання розрізаних козачих організацій, пов'язаних з окремими “січами”, і у XVI ст. утворилася Запорозька Січ за назвою головного укріплення, що було місцем перебування коша (центрального органу управління). Пізніше